

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Анна Миколаївна Веремчук

УДК 37.015.3.

Веремчук А.М. Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / А.М. Веремчук ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2009. — 284 с.

Міністерство освіти і науки України

**Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені
академіка Степана Дем'янчука**

На правах рукопису

Веремчук Анна Миколаївна

УДК 37.015.3.

**Розвиток професійної рефлексії майбутнього
вчителя іноземної мови**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
психологічних наук**

**Науковий керівник:
кандидат психологічних наук,
доцент Михальчук Наталія
Олександрівна**

Рівне – 2009

ЗМІСТ

Вступ	2–10
Розділ 1. Теоретичні основи формування професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови	
1.1. Рефлексія як об’єкт філософсько-психологічних досліджень.....	11– 44
1.2. Професійна рефлексія як основа педагогічної діяльності.....	45–57
1.3. Концептуальна модель розвитку професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови.....	58–76
Висновки до першого розділу	77–81
Розділ 2. Експериментальне вивчення процесу розвитку професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови	
2.1. Організація та методи дослідження.....	82–89
2.2. Організація і результати констатувального експерименту	90–110
2.3. Програма формування професійної рефлексії у майбутніх вчителів іноземної мови.....	111–132
2.4. Аналіз результатів формувального експерименту.....	133–172
Висновки до другого розділу	173–180
Висновки	181–185
Література	186–212
Додатки	213–316

ВСТУП

Останніми роками в психології помітно зростає інтерес до вивчення проблеми рефлексії. Це пояснюється перш за все тим значенням, яке надається рефлексії в життєдіяльності сучасної людини.

По-перше, в найзагальнішому вигляді проблема рефлексії в житті людини є проблемою визначення способу життя. Цінність самотнього, самостійного, самодіяльного, самоспрямованого існування органічна для європейської культури. Опанувати цю цінність, прагнути культивувати її в собі та інших означає прийняття європейських культурних традицій, усвідомлення себе її суб'єктом.

По-друге, сучасна ситуація соціального розвитку характеризується значними змінами в суспільно-політичному, економічному і духовному житті. Перебудова соціальних відносин нерозривно пов'язана з перебудовою свідомості, відмовою від сталих стереотипів мислення і поведінки, розвитком активного, творчого ставлення до себе, до перетворення власної діяльності, засобів та умов її здійснення тощо. Провідну роль в реалізації цієї задачі покликана зіграти психологічна наука і практика.

По-третє, проблема рефлексії в останнє десятиліття стала займати провідне місце в психології професійної діяльності. Це обумовлено тим, що одним з центральних психологічних механізмів забезпечення професійної діяльності як в плані її здійснення, так і в плані її моделювання є рефлексія.

Проблематиці рефлексії присвячена значна кількість філософських досліджень (А.С.Арсеньєв, Е.В.Ільєнков, В.А.Лекторський, В.О.Лефєвр, А.П.Огурцов, П.Тейяр де Шарден та ін.). У психології вивчення даного феномену здійснюється у зв'язку з обґрунтуванням закономірностей теоретичного мислення (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, А.З.Зак, Л.В.Занков, С.Д.Максименко, Ю.І.Машбиць, І.М.Семенов, С.Ю.Степанов, Ю.М.Швалб); для пояснення процесів комунікації та кооперації (М.Г.Алексєєв, І.С.Кон,

В.В.Рубцов, В.І.Слободчиков, А.Т.Тюков, Г.П.Щедровицький); у контексті дослідження особливостей становлення особистості, її виховання і самовиховання (І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, Н.І.Гуткіна, В.К.Зарецький, А.В.Захарова, Б.В.Зейгарник, О.Л.Кононко, А.І.Ліпкіна, В.О.Моляко, О.Р.Новікова, Н.І.Пов'якель, Р.В.Павелків, В.О.Семиченко, С.П.Тищенко, А.Б.Холмогорова, Г.А.Цукерман, Н.В.Чепелева); з метою обґрунтування групових рефлексивних процесів та структур, створення моделі рефлексивної психології (М.І.Найдьонов, Л.А.Найдьонова, І.М.Семенов, С.Ю.Степанов).

Щодо навчання студентів висловлювалися думки науковців з приводу формування професійної рефлексії майбутнього фахівця. Ю.Н.Кулюткін вважає рефлексивне управління головним, центральним процесом формування професійної рефлексії. С.В.Кондратьєва виокремила такий вид професійної рефлексії, як соціально-перцептивний, під яким авторка розуміє переосмислення, перевірку своїх власних уявлень щодо розвитку особистості майбутніх спеціалістів. А.А.Бізяєва розглядає професійну рефлексію як професійно важливу якість особистості, що становить основу для формування соціально-перцептивних і комунікативних здібностей педагога і обумовлює розвиток його професійної самосвідомості. Є.М.Боброва аналізує рефлексію як психологічний механізм професійного самопізнання студентів педагогічного вузу. Т.Н.Щербакова характеризує професійну рефлексію як один з психологічних механізмів самоконтролю, який забезпечує особистісне зростання майбутнього вчителя. В.М.Кривошеєвим визначено співвідношення логічного та емоційного рівнів професійної рефлексії педагога, виявлено способи і прийоми рефлексії. Є.В.Лушпаєвою розроблено та апробовано програму формування рефлексії у студентів – майбутніх педагогів засобами соціально-психологічного тренінгу, який розглядається авторкою як метод організованого розвитку професійної рефлексії в спілкуванні. Поза увагою дослідників залишається проблема виокремлення психологічних характеристик професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови, вплив умов іншомовного оточення і

характеру навчання нерідній мові на професіоналізацію майбутніх фахівців, шляхи актуалізації та становлення рефлексивних механізмів особистості на етапі професійної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови.

Недостатня розробленість наукової проблеми та її актуальність на сучасному етапі розвитку суспільства зумовили вибір теми дослідження: “Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дослідження входить до тематичного плану наукових досліджень Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем’янчука в межах комплексної теми кафедри педагогічної і вікової психології “Психолого-педагогічні та економічні основи гуманізації виховання й навчання в школах і ВНЗ”; затверджена вченою радою Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем’янчука (протокол № 1 від 3.04.1998 року) та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі психології та педагогіки в Україні (протокол № 4 від 4.06.1998 року).

Об’єктом дослідження є професійна рефлексія, а його **предметом** – особливості процесу формування професійної рефлексії у майбутніх вчителів іноземної мови.

Мета дослідження полягає в розробці психологічно обґрунтованої моделі процесу формування професійної рефлексії у майбутніх вчителів іноземної мови, впровадження якої забезпечить оптимізацію цього процесу.

Гіпотеза дослідження: формування професійної рефлексії – це складний організований процес, в якому системоутворюючим компонентом є особистісна включеність студентів в нього. Процес формування професійної рефлексії у майбутніх вчителів іноземної мови стане ефективним, якщо:

- модель цього процесу включатиме етапи розвитку особистісної рефлексії, інтелектуальної рефлексії та метарефлексії;

- в процесі професійного становлення студентів буде створений і реалізований комплекс умов, що передбачають:
  - актуалізацію потреби майбутніх фахівців в професійному самопізнанні і саморозвитку;
  - вихід студентів в рефлексивну позицію;
  - ініціація й стимулювання рефлексивного досвіду в процесі професійно-освітньої діяльності;
  - сформованість мотиваційного, змістового та операційного компонентів готовності до здійснення професійної діяльності;
- даний комплекс умов найбільш ефективно сприятиме формуванню професійної рефлексії студентів в рефлексивно організованій діяльності.

Відповідно до мети, об'єкту, предмету та гіпотези дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Охарактеризувати процес формування професійної рефлексії у майбутніх вчителів іноземної мови і виявити його зміст.
2. Розробити концептуальну модель формування професійної рефлексії у майбутніх вчителів іноземної мови.
3. Вивчити за допомогою експерименту зміст та особливості етапів процесу формування професійної рефлексії у майбутніх вчителів іноземної мови.
4. Виявити критерії сформованості професійної рефлексії у студентів факультету іноземної філології.
5. Визначити сукупність умов, які стимулюють процес формування професійної рефлексії.
6. Обґрунтувати психологічні чинники ефективного розвитку професійної рефлексії майбутніх вчителів іноземної мови.

Загальною **методологічною основою** нашого дослідження є провідні принципи психології:

- розвитку (Л.С.Виготський, В.В.Давидов, О.В.Петровський, Д.Б.Ельконін та ін.);
- системності (Б.Г.Ананьєв, О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов та ін.);

- активності (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, О.О.Бодальов, В.П.Зінченко, О.В.Петровський, В.О.Петровський та ін.).

Теоретичну основу склали основні положення психології:

- про особистість та її інтегративні характеристики (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, В.В.Білоус, М.Й.Боришевський, А.В.Брушлинський, В.Л.Зливков, Г.О.Ковальов, І.Б.Котова, С.Д.Максименко, В.С.Мерлін, В.Н.Мясищев, С.Л.Рубінштейн та ін.);
- про рефлексію та її прояв в процесах мислення і спілкування, свідомості і самосвідомості (Н.Г.Алексєєв, А.З.Зак, Є.І.Ісаєв, І.С.Кон, М.І.Найдьонов, Л.А.Найдьонова, І.М.Семенов, Ю.І.Машбиць, В.І.Слободчиков, М.Л.Смульсан, С.Ю.Степанов, Є.В.Улибіна та ін.);
- про опанування діяльності (Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, В.В.Давидов, Г.С.Костюк, Г.В.Ложкін, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, Н.І.Пов'якель, Т.О.Піроженко, Н.Ф.Тализіна та ін.);
- про персоналізацію особистості в процесі її професійного становлення (Л.М.Карамушка, О.В.Петровський, Н.В.Чепелева та ін.);
- про спілкування і ставлення особистості в процесі комунікації (О.О.Бодальов, Б.Ф.Ломов, А.В.Мудрик, В.Н.Мясищев, Р.В.Павелків та ін.);
- про гуманізацію освіти (Ш.О.Амонашвілі, В.В.Андрієвська, Г.О.Балл, В.С.Біблер, Є.В.Бондарєвська, В.В.Давидов, А.Г.Волинець, Г.В.Згурський, С.Ю.Курганов, Н.О.Михальчук, С.О.Мусатов, Н.Д.Нікандров, В.О.Сухомлинський, В.М.Титов, Є.Н.Шиянов та ін.).

Істотне значення в концептуальному плані має положення про суб'єктний розвиток та саморозвиток особистості педагога в процесі здійснення професійно орієнтованої діяльності (К.О.Абульханова-Славська, Є.А.Клімов, І.С.Кон, В.О.Петровський, Н.І.Пов'якель та ін.).

Для розв'язання поставлених в дослідженні завдань використано комплекс **теоретичних та експериментальних методів**: констатувальний та формувальний експерименти з використанням психодіагностичних методик: “Занурення в себе” , “Діагностика особистісних властивостей студентів”

(тест Р.Кеттелла 16-РФ, опитувальник А.Мегребяна), “Асоціації”, “Метафора проблеми”, “Відчуття”, метод змістово-сміслового аналізу дискурсивного мислення (за І.М.Семеновим), бесіди, спостереження, анкетування, метод експертних оцінок, рангування, контент-аналіз, методи математично-статистичної обробки даних.

Організація і база дослідження: дослідження проводилось в п'ять етапів: теоретичний аналіз проблеми, констатуючий експеримент, формуючий експеримент, аналіз отриманих результатів, підсумковий етап.

Дослідження проводилось зі студентами 1-5 курсів, які опановують фах майбутнього вчителя іноземної мови, Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука та Рівненського державного гуманітарного університету. Експериментом охоплено 738 особи, з яких 130 – студенти 1 курсу, 120 – студенти 2 курсу, 29 – педагогів, 12 – батьків.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувалась методологічною основою і теоретичною обґрунтованістю вихідних положень; добором адекватних темі методів дослідження; репрезентативністю вибірки; поєднанням кількісної та якісної обробки одержаних даних, застосуванням методів математичної статистики в оцінці результатів дослідження.

Наукова новизна та теоретичне значення роботи полягає в тому, що в дисертації:

- розроблено концептуальну модель процесу формування професійної рефлексії у майбутнього вчителя іноземної мови;
- експериментально вивчені особливості етапів формування професійної рефлексії в системі вищої педагогічної освіти;
- розроблено програму рефлексивно організованої діяльності як засобу формування професійної рефлексії;
- визначено критерії розвитку професійної рефлексії у майбутнього вчителя іноземної мови;

- виявлено умови, які забезпечують успішне формування професійної рефлексії;
- обґрунтовано психологічні чинники ефективного розвитку професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови.

Практична значущість. Результати дослідження мають значення для вдосконалення професійної підготовки студентів педагогічних вузів. Формування професійної рефлексії вперше проводилося в умовах організованого психологічного впливу на особистість студента в процесі рефлексивно організованої діяльності. Спеціально для дослідження розроблено програму рефлексивно організованої діяльності, результати апробації якої було узагальнено в психологічних рекомендаціях для викладачів, представлених для їх впровадження педагогічним колективам Рівненського державного гуманітарного університету та Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука.

Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами психологічних факультетів вищих навчальних закладів при читанні лекцій і проведенні практичних занять з курсів “Вікова психологія”, “Основи психокорекції”, “Основи психологічного консультування батьків”, “Психологія самосвідомості”, “Основи психоаналізу”, “Педагогічна психологія”.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на Міжнародній конференції “Християнське виховання молоді на ідеях миру та милосердя” Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені Степана Дем'янчука (Рівне, 2003); на другій Всеукраїнській студенській науково-практичній конференції “Молодь і майбутнє України” (Донецьк, 2004); на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Сучасні проблеми психологічного та психофізіологічного забезпечення діяльності” (Київ, 2007); на першій Міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми психології спілкування” (Рівне, 2007). Розроблені концептуальні навчально-

виховні технології апробовано на засіданнях кафедри педагогічної і вікової психології та на звітних наукових конференціях Інституту педагогічної освіти Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука. Створена та експериментально перевірена програма розвитку професійної рефлексії майбутніх вчителів іноземної мови.

Публікації. За матеріалами дослідження видано 7 публікацій, 6 з яких у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи складає 316 сторінок. Основний текст викладено на 185 сторінках. У роботі вміщено 15 таблиць (33 сторінок) і 6 діаграми (24 сторінках). Методичний аспект дослідження деталізовано у 15 додатках (63 сторінок).

ВИСНОВКИ

У висновках відбито підсумки дисертаційної роботи, окреслено перспективи подальшої розробки проблеми.

1. Професійну рефлексію ми визначаємо як психологічний механізм професійного самоудосконалення і самоактуалізації, що виявляється в здатності фахівця займати аналітичну позицію по відношенню до себе і професійної діяльності, одним з критеріїв сформованості якої є психологічна готовність до здійснення цієї діяльності. Процес формування професійної рефлексії вчителя іноземної мови викликає певні психофізичні, психічні та особистісні зміни, які відбуваються в людині в процесі оволодіння і тривалого виконання діяльності, що забезпечує якісно новий, більш ефективний рівень розв'язання складних професійних задач в умовах навчально-виховного процесу, в тому числі і в умовах когнітивного дисонансу.

2. Розвиток професійної рефлексії вчителя іноземної мови досягається через моделювання викладачем рефлексивного середовища, що створює позитивні умови для групового розв'язання екзистенційних проблем, в яких відбувається зосередження різних історичних логік розуміння.

У зв'язку з цим, теоретична модель процесу формування і розвитку професійної рефлексії майбутніх вчителів включає продуктивне розв'язання наступних алгоритмів:

- а) актуалізацію потреби в особистісному і професійному самопізнанні;
- б) оволодіння засобами самоаналізу і прийомами рефлексії;
- в) формування установок на ціннісні стосунки, що визначають гуманістичну спрямованість педагогічної діяльності;
- г) активне включення студента в навчальний процес з метою формування професійного досвіду;
- д) формування досвіду метарефлексії в професійній діяльності;
- е) формування потреби в професійному самоудосконаленні.

3. Процес формування професійної рефлексії у студентів передбачає: здійснення професійного самовизначення; організацію ефективної професійно-навчальної діяльності; створення рефлексивного середовища. Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови має відбуватися з огляду на формування специфічних компонентів готовності до здійснення професійної діяльності – мотиваційного, змістового та операційного.

4. Виокремлено етапи формування професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови:

- 1. Етап розвитку особистісної рефлексії – розділ “Занурення в себе”.
- 2. Етап розвитку інтелектуальної рефлексії – розділ “Занурення в змодельовану професійну діяльність”.
- 3. Етап розвитку метарефлексії – розділ “Аналіз і оцінка рефлексивного досвіду”.

5. Сформульовано критерії розвитку професійної рефлексії майбутніх вчителів іноземної мови:

- а) сформованість способів і прийомів рефлексії як механізму особистісного та професійного самопізнання і саморозвитку;
- б) високий рівень активності студентів, обумовлений потребою в

рефлексії;

- в) сформованість компонентів психологічної готовності майбутніх вчителів іноземної мови до професійної діяльності;
- г) задоволеність студентом собою в процесі встановлення відповідності “образу Я” і “образу професії”;
- д) позитивна динаміка особистісних змін майбутніх вчителів іноземної мови.

6. Психологічна робота, здійснювана нами в процесі поетапного формування професійної рефлексії в умовах формувального експерименту, забезпечила можливість:

- для розвитку у студентів інтегральних характеристик особистості;
- для успішного розв'язання основних задач і проблем професійного самовизначення та розвитку студентів з подальшим психологічно обґрунтованим включенням їх в професійну діяльність;
- для перетворення студента з об'єкту педагогічних впливів на суб'єкт професійної освіти.

7. Професійна рефлексія, сформована у студентів експериментальних груп, зумовила їх позитивні зміни, основними з яких є:

- придбання студентами конкретних знань з іноземної мови, розширення професійних уявлень та сформованість проблемного поля опанування й розвитку педагогічної діяльності в світовому освітньому просторі;
- активність студентів в плані розуміння себе в системі особистісного розвитку та реальної професійної діяльності;
- оволодіння прийомами самоаналізу, самодіагностики, саморозвитку;
- динаміка особистісних змін;
- оволодіння прийомами і техніками комунікації та взаємодії один з одним, з колегами в школі, учнями;
- психологічна готовність до здійснення професійної діяльності;
- перенесення студентами питань щодо майбутнього професійного розвитку і кар'єри в актуальний особистісний простір.

8. Встановлено, що успіх процесу формування професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови детермінується дотримання комплексу умов:

а) психологічних, в основі яких – забезпечення діагностики особистості фахівця-педагога з метою здійснення подальшого особистісного і професійного саморозвитку і самореалізації. Це передбачає:

- обертання свідомості на самого себе як на особистість і суб'єкт професійної діяльності;
- переживання та вербалізація особистісного смислу в сфері професійної діяльності;
- формування адекватного оцінювального ставлення до себе, інших, до діяльності і т.д.;
- розвиток рефлексії;

б) соціально-психологічних, що орієнтують процес професійного розвитку на забезпечення гуманістичних стосунків в системі “вчитель — учень”. Серед них ми виокремлюємо:

- професійну спрямованість особистості студента – майбутнього педагога;
- використання спільних форм діяльності;
- широке залучення майбутніх вчителів іноземної мови до різних видів професійно-нормативних стосунків;
- активність майбутніх вчителів іноземної мови в оволодінні обраною професією;

в) педагогічних, в основі яких — професійна спрямованість освітнього процесу в вузі, а також:

- організація самопізнання професійно-особистісних якостей;
- надання можливостей для якнайповнішого порівняння і оцінки професійно важливих якостей, умінь, навиків.

Така сукупність умов, як показало дослідження, забезпечує оптимізацію процесу формування професійної рефлексії майбутніх вчителів іноземної

мови. Доведено, що професійна рефлексія майбутніх вчителів іноземної мови успішно розвивається відповідно до моделі процесу її формування через особистісну включеність студентів в рефлексивно організовану діяльність як засіб стимулювання та розвитку досліджуваного феномену.

9. Основними психологічними чинниками ефективного розвитку професійної рефлексії майбутніх вчителів іноземної мови є:

- підготовленість викладачів до організації та впровадження рефлексивної діяльності у навчальний процес вуза;
- готовність студентів до участі у рефлексивно організованій діяльності;
- готовність студентів до реалізації професійної діяльності за мотиваційним, змістовим та операційним її компонентами;
- оптимальний психологічний клімат освітнього процесу та майстерність педагогів;
- врахування викладачами психологічних характеристик професійної рефлексії та рівнів її формування.

Перспектива подальшої роботи полягає у розробці універсальних моделей розвитку професійної рефлексії фахівців різних галузей, які б врахували як психологічні, так і соціальні чинники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

144. Найдѐнова Л.А. О рефлексивном аспекте индивидуального и совместного решения творческих задач // Человек – творчество – компьютер : тезисы доклада к VIII международному конгрессу по логике, философии и методологии науки / Л.А. Найдѐнова, М.И. Найдѐнов. – М., 1987. – Ч. 1. – С. 175–179.
145. Найдѐнов М.И. Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.03, 19.00.01 / Михаил Иванович Найдѐнов. – К., 1989. – 239 с.